

शैक्षणिक दृष्टिले नेपाली उखानमा पाइने विभेद तथा कमजोरी

मदनराज बराल

अध्यापक, जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी

Email: baralmadanraj@gmail .com

DOI: <https://doi.org/10.3126/bdikan.v7i1.47807>

सार

परम्परागत तथा सामाजिक रूपले उपयुक्त हुँदाहुँदै पनि कुनै पनि भाषाभित्रका कतिपय कुराहरू औपचारिक रूपमा पठनपाठन गर्नु गराउनु उपयुक्त नहुने खालका हुन्छन् । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा तिनै कुरामध्येको एउटा हो- लोकजीवनमा प्रचलित अनुभवपूर्ण चुटुकला वा उखान । सतही रूपमा हेर्दा यी सामाजिक रूपले उपयुक्त वा सत्य जस्ता लाग्ने पनि कतिपय उखानभित्रको विभेद हेर्दा तिनलाई औपचारिक रूपमा शिक्षण गर्नु उपयुक्त नहुने देखिन्छ । यिनको प्रयोगले भाषामा उक्तिवैचित्र्य सिर्जना भई प्रभावकारी बोध र अभिव्यक्ति हुन सक्छ त्यसैले यिनको धेरथोर प्रयोगउपयोग उक्त भाषाका प्रयोक्ताहरूले गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसका लागि अनौपचारिक सामाजिक प्रयोग अभ्यासका अतिरिक्त औपचारिक शिक्षणसिकाइ पनि अनिवार्य हुन्छ । शिक्षणसिकाइमा प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा भने यिनको भाषिक तथा सामाजिक संवेदनशीलतालाई विशेष ख्याल गर्नु पर्दछ । प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य विद्यालय तथा महाविद्यालयका विभिन्न तह र कक्षा/वर्षमा औपचारिक रूपमा पठनपाठन हुने नेपाली उखानहरूमा पाइने सामाजिक विभेद तथा कमजोरीको अध्ययन गर्नु हो । यस लेखमा उखानहरू सङ्कलित विभिन्न कृतिलाई प्राथमिक र तिनको थप व्याख्या विश्लेषण गरिएका कृतिहरूलाई द्वितीयक स्रोत मानी पुस्तकालयबाट अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरेर विश्लेषण गरिएको छ । सङ्ख्यात्मक रूपमा बढीबाट घटीमा क्रमशः अश्लीलता, जातीय, लिङ्गगत, अपाङ्गता, उमेर, जेष्ठता, पेसा/व्यवसाय, वर्ग र स्थानसँग सम्बन्धित विभेद रहेको तथ्याङ्कसहित विद्यालय/महाविद्यालय कहीं पनि यस्ता विभेदकारी र अश्लील उखानहरू शिक्षण गर्न नहुने र गरिएमा समतामूलक समाज निर्माणमा बाधा पुग्न सक्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: उखान, शिक्षणीय, समतामूलक, अश्लीलता, जातीय, लिङ्गगत

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाली शब्दसागरमा बताइएअनुसार संस्कृतमा उपाख्यान भनिने नेपालीको 'उखान' शब्दको अर्थ लोकजीवनमा चलेका मिठा चुटुकला र शिक्षाप्रद उक्ति, लोकोक्ति, आहान, आख्यान भन्ने हुन्छ । 'टुक्का' को अर्थचाहिँ उखान र सानातिना टुक्राटुकी, मिठा कुरा, उखानसँग मिल्दाजुल्दा कुरा भन्ने हुन्छ । यिनलाई पुर्खाका अनुभव, लब्धज्ञान आदिले भरिएका उक्ति पनि भनिएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषामा उखान र टुक्काहरूको प्रशस्त प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसमा पनि कथ्य स्वरूपको नेपाली भाषामा यस्तो प्रयोग अझ व्यापक र विस्तृत रूपको देखिन्छ । यी दुवैको प्रकृति प्रायः वाक्यांशमूलक र वाक्यात्मक किसिमकै हुन्छ । उखानका तुलनामा टुक्काहरू बढी पदावलीगत ढाँचाका हुन्छन् । टुक्काहरू क्रियायुक्त र क्रियामुक्त गरी दुवै किसिमका पाइन्छन् । क्रियायुक्त भए तिनलाई टुक्का र क्रियामुक्त भए लोकोक्ति समेत भन्ने गरेको पाइन्छ । शर्मा र पौडेल (२०६७, पृ. २०८) का अनुसार उखान, टुक्का र लोकोक्ति सबैलाई मिलाएर एउटै शब्दमा 'वाक्पद्धति' भन्न सकिन्छ । बनोटका हिसाबले पदावलीगत वा वाक्यात्मक किसिमका भए पनि उखान टुक्काहरूले शब्दको आपसी सामन्वयबाट समग्रात्मक अर्थ नै प्रदान गरेका हुन्छन् ।

उखान र टुक्का प्रायः सँगसँगै जोडिएर आउँछन् । स्वरूपमा पनि यी धेरै हदसम्म मिल्छन् तथापि यहाँ उखानमा मात्र केन्द्रित भएर बाँकी चर्चा गरिएको छ । यथार्थमै उखान अनुभवपूर्ण, घतलाग्दा, चुटुकला भनाइ वा उक्ति हुन् । यी सूत्रात्मक उक्ति हुन् त्यसैले परम्परित बन्दै र युगौंदेखि चल्दै आएका छन् । यिनमा विविध रूपको भाव र लय पाइन्छ । यसको परम्परा धेरै प्राचीन देखिन्छ । संस्कृत वाङ्मयअन्तर्गत लोकोक्तिको प्रयोग व्यापक (सुवेदी, २०६७, पृ. ५) छ र त्यहाँ यसको उपयोग विविध रूपमा भएको पाइन्छ । यस आधारमा हेर्दा संस्कृत

उखानको प्रभाव नेपाली उखानमा व्यापक छ तथापि नेपाली उखानको आफ्नो मौलिकता र प्राचीनता पनि प्रशस्त देखिन्छ। नेपाली भाषामा प्रचलित उखानहरूमा तत्कालीन नेपाली सामाजिक विभिन्न पक्षहरू समेटिएका छन्।

समष्टिमा हेर्दा, समाजमा भए गरेका यावत घटनाहरूलाई अनुभव गरे र त्यसको प्रभावस्वरूप रचिएका भावुक उक्तिहरू उखान हुन्। तिनमा तत्कालीन पुस्ताका अनुभव, भावना र ज्ञान मिसिएको हुन्छ। साथै, तिनको उद्देश्य भविष्यको पुस्ताका लागि यी कुराहरू बाँड्नु रहेको हुन्छ। यिनका बारेको जानकारी समाजका सबै तह र तप्का तथा उमेरका मानिसका लागि आवश्यक छ किनभने यिनले जीवनोपयोगी मार्ग निर्देशन गर्दछन्। उखानका विषयवस्तु र प्रयोग क्षेत्र व्यापक छन्। त्यसैले, ठाउँ विशेषमा उखानमा पूर्ण वा आंशिक भिन्नता पाइन्छ। विविधताको अवस्था जे जस्तो भए पनि तिनमा जीवनको अनुभव बोलेको पाइन्छ। तिनले भनाइमा विशिष्टता थपेको पनि भेटिन्छ। नेपाली भाषाका सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने उखानहरूको स्थान उच्च रहेको देखिन्छ। नेपाली भाषाका अमूल्य निधि यी उखानहरूको संरक्षण र विकास गर्नु जरुरी छ। यसो गर्न उखानलाई अनौपचारिक र शिक्षणीय सन्दर्भ दुबैसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। यसो हुन सकेमा अघिल्ला पुस्ता र समाजको अनुभव पछिल्ला पुस्ता र समाजमा हस्तान्तरण भई सुन्दर र शान्त भाषिक समाज निर्माण गर्न सकिन्छ। यति सबै हुँदाहुँदै पनि समय र समाज परिवर्तनका कारण कतिपय उखानहरू निश्चित औपचारिक र अझ शिक्षणीय सन्दर्भमा प्रयोगयोग्य देखिँदैनन् किनभने तिनमा कुनै न कुनै किसिमको विभेद छ। हालको नेपाली समाजमा मानवीय हिसाबले मात्र नभएर कानुनी हिसाबलेसमेत त्यस्ता उखानको प्रयोग गलत रहेको पाइन्छ।

यसरी हेर्दा नेपाली समावेसी चरित्रभन्दा विपरीत देखिने त्यस्ता उखानहरूलाई प्रयोगबाट घटाउँदै लगेर हटाउन सकिएका खण्डमा बाँकी रहेका उखानहरूले नेपाली भाषा र नेपाली समाजमा युगौंसम्म उज्यालो गर्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ। यस उद्देश्यले हालसम्म नेपाली उखानहरूको अध्ययन भएको पाइँदैन। तर, यस अध्ययनले नेपाली समावेसी चरित्र निर्माण गरी भाषाका माध्यमबाट देशलाई केही न केही योगदान दिने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य छ भन्ने पुष्टि हुन्छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा अध्ययनको विधिअन्तर्गत अध्ययनको जनसङ्ख्यामा डा. हंशपुरे सुवेदीको 'उखान सङ्ग्रह' र भरतजङ्ग राणाको 'भरत उखान सङ्ग्रह' मा सङ्गृहीत उखानहरूलाई लिइएको छ। त्यस्तै उद्देश्यमूलक नमुनाछनोटका आधारमा शैक्षणिक तथा सामाजिक रूपले विभेदकारी देखिएका उखानहरूको सङ्कलन गरिएको छ। आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरू पुस्तकालयीय अध्ययन विधिमाफत् द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। यसका साथै प्रस्तुत अध्ययनमा प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकताअनुसार संक्षिप्त रूपमा व्याख्यासमेत गरिएको छ।

परिणाम र विश्लेषण

प्रस्तुत लेखमा उखानहरू सङ्कलित विभिन्न कृतिहरूलाई प्राथमिक र तिनको थप व्याख्या विश्लेषण गरिएका कृतिहरूलाई द्वितीयक स्रोत मानी पुस्तकालयबाट अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरेर विश्लेषण गरिएको छ। स्थान, वर्ग, उमेर/जेष्ठता, अपाङ्गता, लिङ्ग, जाति र अश्लीलतासँग सम्बन्धित उखानहरूलाई क्रमशः सङ्कलन गरिएको छ। त्यसपछि यी उखानहरू केकति कारणले मानवीय दृष्टिमा विभेदकारी र शिक्षणीय दृष्टिमा अनुपयुक्त छन् भन्ने कुराको कारणसहित सङ्क्षिप्तमा व्याख्या गरिएको छ। यी सम्पूर्ण कुराहरूका आधारमा निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दै र शीर्षकले सङ्केत गरेअनुसारको कुरा पुष्टि गर्दै आवश्यक सुझाव दिइएको छ।

स्थान

हिमाल, पहाड, तराई, पूर्व, पश्चिम, गाउँ, सहर आदिमा विभक्त नेपालमा ती स्थानका आआफ्नै विशेषता छन्। तथापि, आआफ्ना स्थान/क्षेत्रलाई राम्रो र अरूकालाई कमजोर ठान्ने हाम्रो मनोवृत्ति देखिन्छ। यस्तो प्रवृत्ति भाषाभित्र उखानमा पनि पाइन्छ। यस्ता उखानमा प्रयुक्त विभेद शिक्षण गरिएमा विद्यार्थीमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ। त्यसैले, यस्ता उखान शिक्षण नगर्नु आवश्यक देखिन्छ। स्थानसँग सम्बन्धित त्यस्ता विभेदकारी उखानहरू यसप्रकार छन् -

- एक भापाली सौ स्याङ्जाली ।
- गोर्खामा छोरी र सल्यानमा गोरु नदिनु ।
- दुल्लुका उल्लू, दैलेखे चोर ।
- मरेको मधेसीले ज्यूँदो पहाडिया ठगछ ।
- स्याङ्जाली, रामजाली, ह्याङ्जाली यी तीन जालीका भर नपर्नु ।
- पहाडेका सल्ला, खरानीका डल्ला ।

यी उखानहरूले निश्चित स्थान/ठाउँ/क्षेत्र/भूगोल विशेषमाथि घृणा फैलाउने अर्थात् विभेद सिर्जना गर्ने काम गरेका छन् त्यसैले शिक्षणीय दृष्टिले यी उपयुक्त छैनन् ।

वर्ग

नेपाली शब्दसागर (२०५८ : ११८६) मा बताइएअनुसार संस्कृति, भाषा, श्रेणी, कक्षा, विभाग, जमात, समूह, प्राणी वा अप्राणीको एक समूह वर्ग भए पनि नेपाली समाजमा शोषक र शासित वर्ग अर्थात् आर्थिक रूपले उच्च र निम्न वर्ग भनी बुझ्ने गरिएको छ । यस्तो वर्गविभेद सामाजिक, राजनीतिक रूपमा मात्र नभएर भाषिक रूपमा पनि उखानमा व्यक्त भएको पाइन्छ । शिक्षणीय दृष्टिले वर्गगत रूपमा विभेदकारी र अनुपयुक्त उखानहरू यस प्रकार छन्-

- शिर उँचो सरदारको, पयर उँचो गँवारको ।
- कङ्गालीका घरमा मुसो पनि आउन्न ।
- कङ्गालीको धन गन्दै नगन् ।
- कङ्गालीलाई कमाराले पनि गाली गर्छ ।
- गरिबलाई सुकिलो फाप्दैन ।
- चाक ढाक्ने धरो छैन, काने टोपीको रहर
- नहुनेकी छोरी हुनेमा परी, नुनको फाँको हाली, भुतुककै मरी ।
- नागाको मुलुकमा धोबीको के काम !

यहाँ दिइएका उखानहरूले विशेष गरी आर्थिक रूपले कमजोर व्यक्तिहरूमाथि घोर अपमान गरेको पाइन्छ । गरिबहरूमाथि वितृष्णा फैलाउने यस्ता उखानहरू शिक्षण गर्नु सर्वथा अनुपयुक्त देखिन्छ ।

पेसा/व्यवसाय

जीविकार्थ गरिने खास काम, इलम, उद्यम, व्यवसाय, धन्दा, कामकाजलाई पेसा (शर्मा, २०५८, पृ. ८६३) भनिन्छ । यो व्यक्तिको रुचि, क्षमता, आवश्यकता आदिका आधारमा छनोट हुन्छ । अर्थात्, यो आफैँमा सानो ठूलो भन्ने हुँदैन । तर, नेपाली समाजमा यसप्रति सम्मान गर्ने परिपाटी कम छ र यस्तो अपमान भाषामा उखानमार्फत् पनि व्यक्त भएको पाइन्छ । शिक्षणीय दृष्टिले त्यस्ता विभेदकारी उखानहरू यस प्रकार छन् -

- अरूलाई पठाए अरू नै काम, कमारालाई पठाए कमारै काम, छोरोलाई पठाए आधा काम, आफू गए पूरा काम ।
- तँ आउँदा मोही छैन, कमारो आउँदा दूध दिऊँला ।
- कपडामा फाइबर र मान्छेमा ड्राइभर काम लाग्दैनन् ।
- घर भाँडिन्छ कुराले, नोकर भाँडिन्छ पुरा (जुठो) ले ।
- घुस नखाने हाकिम र भुस नखाने सुँगुर पाइँदैन ।
- जति जोगी आए पनि कानै चिरेका ।
- धोबीको कुकुर घर न घाटको ।
- नाउको नाउ र धोबीको धोबी ।
- भोको बसेर धर्म र डोको बोकेर धनी कहिल्यै भइन्न ।
- मालपुवा चोर, गाउँको द्वारे ।

- लाहुरे मायाँ, चाउरे प्रीति दिगो हुन्न ।
- विपक्षको चाकरी भन्दा हलुवाईको नोकरी असल ।
- कसाइसँग रूदैंमा बोको बाँचैन ।
- गर्ने भन्ने हामी, जस पाउने धामी ।
- टाट पल्टेको व्यापारी, थोत्रा बोरा खोज्छ ।

यी उखानहरूले पेसा व्यवसायप्रति अपमान हुने ढङ्गले व्यङ्ग्य गरेका छन् । परिश्रम गरेर बाँच्नु वा कुनै पनि पेसा व्यवसायमा संलग्न हुनु स्वाभिमान/गर्वको कुरा हुनु पर्नेमा भाषामा उखानमार्फत् गलत सन्देश फैलाउन खोजिएकाले यी उखानहरू शिक्षणीय दृष्टिले वा सामाजिक सद्भाव कायम गर्ने हिसाबले अनुपयुक्त छन् ।

उमेर/जेष्ठता

व्यक्ति विभिन्न उमेरावस्थाहरू पार गर्दै बुढ्यौलीमा पुग्छ । त्यस उमेरमा मानिस शारीरिक, मानसिक, बौद्धिकलगायतका पक्षमा कमजोर भए पनि उसमा जीवन अनुभवको प्रचुरता रहन्छ । तर, हाम्रो समाजले त्यस्ता व्यक्तिहरूबाट ज्ञान लिने र उनीहरूलाई सम्मान गर्नेभन्दा अपहेलना ज्यादा गरेको पाइन्छ । त्यसलाई भाषामार्फत् उखानहरूले पनि मलजल गरेका छन् । शिक्षणीय रूपमा विभेदकारी त्यस्ता उखानहरू यस प्रकार छन्-

- उहाँ तरुल खन्ने, उहाँ बूढी गाढ्ने ।
- ओरालो लागेको घाम र पखाला लागेको बूढाको के भर ।
- के सुनाउँछौं बाहुन बाजे बहिरालाई वेद ?
- खल्लो पानी मल्लो भोल, खा बूढी तातो भोल ।
- ख्यालमा ख्याल बूढीमाथि स्याल ।
- जसरी गए पनि बूढीलाई गोसाइँथान ।
- जब परो राति अनि बूढी ताती ।
- दिनमा बूढी कपाल कोर, रातमा बूढी घोचा चोर ।
- जे जे भन्छन् बाहुन बाजे सोई सोई स्वाहा
- निस्सै बूढी मर्ने छ, फाल्न मैले पर्ने छ ।
- बलिया बाङ्गा बाघलाई, बूढाखाडा माघलाई ।
- बुढेसकालको पूता यता न उता ।
- बूढालाई पोस्नु र भिर मल्लु (मलिलो पार्नु) एकै हो ।
- बूढी लागी रमितामा (रत्यौलीमा) स्यालले कुखुरा लग्यो ।
- यतिका बेर कुरा गन्यो, तल्ला घरकी बूढी ज्युँदै ।
- लोटिस् (लडिस्) बूढा/बूढी बाटै छोटियो (पापै काटियो) ।
- आजै बूढी बज्यै परलोक, आजै ढडियाभरि माछा ।
- कुप्रीलाई बसी सुख न उठी सुख ।
- चौटा (चोक्टा) खान गएकी बूढी भोलमा डुबेर मरी ।
- छोराछोरी घरभरि, बुढाबूढी डाँडापारि ।
- दाँत फुक्लेका बूढालाई घ्यु हालेको खट्टे ।
- बाबु मरे घ्यु र भात, गोरु मरे पुर्पुरामा हात ।

उपर्युल्लिखत उखानहरू कोही सधैं जवान/बलवान/ सक्षम नै भइरहन्छ भन्ने जस्तो गरी जेष्ठ नागरिकहरूप्रति अपमान हुने खालका अभिव्यक्तिमा आधारित छन् । कतिपय जात, पेसा जस्ता कुराहरूमाथिको व्यङ्ग्यमा आधारित छन् । कतिपय भने अश्लीलताको सङ्केतमा पनि आधारित छन् त्यसकारण यी उखानहरू शिक्षणीय दृष्टिले अप्रभावकारी छन् ।

अपाङ्गता

शारीरिक वा मानसिक रूपले कुनै एउटा पक्षमा कमजोर रहेका व्यक्तिलाई अपाङ्ग भनिए पनि हाम्रो सामाजिक दृष्टिकोण भने कुनै पक्षमा अपाङ्ग भए पनि पूर्णतः कमजोर ठानेर अपमानित व्यवहार गर्ने खालको छ। यही कुरा अभि शिक्षण नै गर्ने हो भने अपाङ्गहरूप्रतिको हाम्रो दायित्व भन खस्किने निश्चित छ। यस्तो विभेद भल्किने नेपाली उखानहरू यसप्रकार छन्-

- अन्धाको हातको बट्टाई ।
- अन्धाका देशमा आँखा चिम्लनु र खोरण्डाका देशमा खुट्टा खोच्याउनु ।
- अन्धो गाउने, बहिरो बजाउने, डुँडोखोरन्डो नाच्ने ।
- अन्धो (कानो) गोरुलाई औँसी न पुर्ने (पूर्णमा) ।
- अरू, अरू ठग, लाटो, बाबु ठग ।
- आफ्नो पालामा लाटी पनि नाच्छे ।
- आफ्नो व्यथा आफैँ जान् गाँडका नसा गाँडे तान् ।
- के खोज्छस् काना आँखो ।
- खन्चुवा देशमा गाँडा र गर्चा ।
- नहुनु मामा भन्दा कानो मामाजाति ।
- बहिरालाई पुराण सुनाउनु र अन्धालाई ऐना देखाउनु एकै हो ।
- बहिरासँग कानेखुसी र लङ्गडासँग बुर्कुसी !
- बाउन्नेको चन्द्रमा छुवाइ ।
- वैद्यको गलगाँडर जैसी (ज्योतिषी) का छोरी राँड ।
- लाटाका देशमा गाँडा तन्नेरी ।
- आँखाको अन्धो रेल गाडी गन्दो ।
- लाटाको धन बाठाको खर्च ।
- लाटा मान्छेका च्याप्टा कुरा ।
- भिकिदे गाँडभन्दा थपिदे गाँड ।
- लाटाको छोरो गाउँ न वैंसी ।
- लाटो दगुर्ने, बौलाहा लघार्ने ।
- लाटो लड्छ, एक बल्ड्याड, बाठो लड्छ, चार बल्ड्याड ।
- लाटाले के भन्यो, बहिराले के सुन्यो ।
- लाटाले केरा पायो वोक्रैसमेत खायो ।
- अन्धाको नाम नैनबहादुर ।
- अन्धाको देशको कानो राजा ।
- अन्धा मुसालाई कुहेको जौ ।
- अन्धाले संसार देख्नु र कुँजाले खुट्टा टेक्नु एउटै हो ।
- अन्धो गोरु, बहिरो चेला, मगायो गुँड, ल्यायो ढेला (माटाको डल्लो) ।
- अन्धो शिकारी, गृहस्थ भिखारी ।

माथिका उखानहरूले अन्धो, बहिरो, लाटो, बौलाहा जस्ता शब्दहरूमाफर्त् अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि अपमानजनक भाषिक अभिव्यक्ति दिएका छन् । अपाङ्गता पूर्वजन्मको पापको परिणाम भन्ने चरम रूढिवादी मान्यतालाई यिनले मलजल गरेका छन् त्यसैले यी शिक्षणीय दृष्टिले अनुपयुक्त छन् ।

लिङ्ग

कुनै वस्तुको पहिचान हुने चिन्ह/लक्षण/निसान अथवा स्त्री/पुरुष चिनाउने प्राकृतिक एक चिन्ह वा एक इन्द्रिय लिङ्ग हो । व्याकरणले यसलाई पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुङ्सक लिङ्गको भेद छुट्याउने शब्दको रूप

मान्दछ । प्राकृतिक रूपमा पाइने केही भिन्नताबाहेक नारी र पुरुषमा भिन्नता छैन तर तिनै केही भिन्नताहरूलाई आधार मानेर नेपाली समाजमा नारी पुरुषमा विभेद गरिएको पाइन्छ । यस्तो विभेद महिलाहरूमाथि बढी भेटिन्छ । यसले देश विकासमा बाधा सिर्जना गर्दछ । यसो गर्नु अनुचित भए पनि नेपाली समाज र भाषा अनि भाषाभित्र पनि उखानमा यस्तो विभेद भएको देखिन्छ । यससम्बन्धी मुख्य विभेदकारी उखानहरू यस्ता छन्-

- अंगारभन्दा काली दस ठाउँमा टाली ।
- अपुताको धन प्यारो ।
- काली स्वास्नीको धेरै सिँगार ।
- अर्घेली/सस्ती भकी बुहारी पाहुनासित सुत् ।
- आई बूढी मच्चिँदै, गई बूढी थच्चिँदै ।
- आइमाईको हात र बाखाको मुख खाली हुँदैन ।
- आजको पाहुना निको छैन बुहारी, कि तँलाई लान्छ कि मलाई ।
- आजै टीका नलाको, आजै तरुनीसँग भेट भएको ।
- आफ्नी छोरी नखरमौली, तन्नेरीलाई दोष ।
- आफू राँड, देशै भाँड ।
- आफैँ बोक्सी, आफैँ सुडेनी ।
- उठ् बुहारी, चुल्हो कुल्चन्छु ।
- उँघेको निद्रा, हुकेको भात, चोरेकी स्वास्नी पुर्दैन आँत ।
- उफ्रेको माछा तीन धार्नी, मरेकी छोरी जम्दार्नी ।
- उसै त बुहारी भटमास खाएकी ।
- एउटा आँखो के आँखो, एउटा छोरो के छोरो ?
- बोक्सीको गाउँ हुँदैन ।
- कम्मरको धन र नजरकी स्वास्नी मात्र आफ्ना हुन्छन् ।
- कसैलाई केको धन्दा, घरज्वाइँलाई खानको धन्दा ।
- काम पाइनस् बुहारी पाडाको कन्डो कन्या ।
- के गर्दैछस् बुहारी ? पोख्छु-उठाउँछु ।
- ग्राहक रत्याउनु, राँडी अत्याउनु ।
- गुन्दुक पकाउनु र साली फकाउनु पर्दैन ।
- गुन्दुकको खानु भोल, कमारीको खानु मोल ।
- घर विगार्ने स्वास्नी, कुबेलामा पर्ने पानी ।
- घर विगारे राँड, तिहुन विगारे माड ।
- घरभरि तरुनी, बीरे राँडो ।
- घाइते बाघ र ल्याइते स्वास्नी विछट्टका हुन्छन् ।
- चोरको डाँको र बोक्सीका आँखा ठूला हुन्छन् ।
- चोर्ने बुहारीलाई भण्डार सुम्पनु ।
- छोटाकी जोई सबैकी भाउजू ।
- छोरी मरी ठूला घर परी ।
- छोरो पाल्नु सहरमा, छोरी पाल्नु कुनामा/कहरमा ।
- जसका छोरा उसको धन, जसका वस्तु उसको वन ।
- जुत्ता लगाउनु ठूलो, बुहारी ल्याउनु सानो ।
- टुहुराका दिन फर्कन्छन्, राँडीका दिन घर्कन्छन् ।
- दूध उम्ले अँगनामा, छोरी उम्ले खाल्टामा ।
- नामर्दको भर नपर्नु, राँडीको भोज नखानु ।
- पुसको केरा सौताको छोरालाई ।

- विधवालाई होगदा मजस्तै भएस् भन्छे रे ।
- पोइला जाने बुहारीको कुरै पिच्छे कल ।
- बिहे गर्दा केटी होइन उसकी आमा हेर्नु ।
- भाले वास्नु कहाँ छ कहाँ, पोथीचाहिँ वास्नु ।
- मर्दका दशओटी स्वास्नी ।
- राँडीका मुखको गाली र भर्रीका मुखको घाम ।
- राँडीफुँडी एकै हुन्, यिनमा छैनन् केही गुन ।
- राँडीलाई पोतेको रहर ।
- रोटी पनि हेर्नका हुन्छन् राँड ।
- लट्टी टेके भर, कान्छी ल्याए घर ।
- लुटेको धन, फुपूको श्राद्ध ।
- लाग्ने मान्छेले आँटे वर्ष दिन, आइमाईले आँटे एकै छिन् ।
- वर्षाको भेल र बेस्यासँगको मेल क्षणिक हुन्छ ।
- सात सौता बराबर एक भडकेलो हुन्छ ।
- सालीको आसमा भिनाजुको बनिबास ।
- सासूले खाएकी बुहारी असल हुन्छे ।
- स्वास्नी कुटेको र आफू ठगिएको कुरा कहिल्यै नभन्नु ।
- हात्ती लाने बतास आयो प्युरी खोज्छेस् राँड ।
- हुपहारा छोरा र रूपहारा छोरी काम लाग्दैनन् ।
- अभागीकी स्वास्नी बसौंटे (बसेनी सुत्केरी हुने) हुन्छे ।
- आइमाईलाई सारी भए पुग्छ ।
- आई बुहारी आयो काम, गई बुहारी गयो काम ।
- कि खान्छ घोडाले कि खान्छ छोपाले ।
- खलोअनुसारको कुन्यु, स्वास्नी अनुसारको गुन्यु ।
- खोली बढे बटुवालाई पिर, छोरी बढे माइतीलाई पिर ।
- गनगने सासूकी फनफने बुहारी/तीन वचने सासूकी सात वचने बुहारी ।
- गरिबलाई दिन्छु नभन्नु, राँडीलाई लान्छु नभन्नु ।
- नक्कली स्वास्नीका बीस ओटा पोइ ।
- बेस्या आइमाईका हजार पोइ, मने बेलामा कोई न कोई ।
- मायाँ मार्ने धन र मारिफाल्ने छोरो कसैको हुँदैन ।

यी उखानहरूले केही हदसम्म पुरुषका विपक्षमा अभिव्यक्ति दिए पनि धेरै हदसम्म महिला/एकल महिला/असहाय महिलका विपक्षमा अभिव्यक्ति दिएका छन् । यी समतामूलक समाजको निर्माणका बाधक तत्त्व हुन् त्यसैले शिक्षणीय दृष्टिले यी उखानहरू अनुपयुक्त छन् ।

जाति

व्यापक अर्थमा हेर्दा 'जाति' भनेको राष्ट्रियताका बाधारमा छुट्टिने मनुष्यको एक एकाइ अथवा गारीरिक बनोट गुण/आकारप्रकारबाट छुट्टिने एक जीव वा निर्जीव वस्तुको एक एकाइ/गोत्र /वर्ण/वंश/रड/पेसा आदिबाट अलग्गिने एक थरी मानव समूह हो । जातिगत आधारमा मानिसमा अवश्यक भिन्नता भए, पनि त्यही भिन्नतालाई आधार मानेर कसैप्रति कुनै पनि किसिमका विभेदयुक्त कार्यहरू गर्नु हुँदैन । त्यस्ता कार्यहरू गर्नुलाई नैतिकता, मानवता तथा कानुनी कुनै पनि दृष्टिले उपयुक्त मान्न सकिन्न । तर, यही आधारमा हालसम्म पनि विभिन्न खाले विभेदहरू भएका पाइन्छन् । भाषा र भाषाभिन्नका उखानमा पनि यस्ता थुप्रै विभेदहरू भेटिन्छन् । शिक्षणीय दृष्टिले त ती भन्नु उपयोगी छैनन् । त्यस्ता उखानहरू यस प्रकार छन्-

- अघाएको बाहुन र भोको क्षेत्री ।

- अर्जेल, सत्याल, प्याकुरेल, पाँडे, यतिलाई दिईबाँकी भए बाँडे ।
- अर्तीको कुरा घर्तीको पनि लिनु ।
- अधाएको बाहुनलाई गुँड तितो ।
- सोर सराद्धेको बाहुन, नौरथाको डुम / लगनको डुम ।
- मरेपछि डुमै राजा ।
- कहाँको राजा राम कहाँको टीके भँडारी ।
- कामीको ढर्रा, दमाईको स्वाड ।
- उडेको सातु पितृको नाम, मरेको गाई बाहुनको नाम ।
- एक घर विष्ट दुई घर कामी, जस्तो तिमी उस्तै हामी ।
- कलीका बाहुन, वा हुन् वा होइनन् ।
- कहाँको राजा राम कहाँको डम्मर साही ।
- कामीको विहे अठारथोक खाँचो ।
- कुइरे बाहुन, कैले खस, जुँगे मगर रस न बस् ।
- कुमाईको घुमाई, जैसीको जाल, नेवारको लेखाइ, लिम्बूको काल ।
- के खोज्छेस् भोटिनी, नाम्लाको भारी ।
- खत्री, क्षेत्री पारिवास, औसानी नहाली ढिँडाको गाँस ।
- खसी काटे बाहुनतिर, भैंसी काटे गुरुडतिर ।
- खान्छस खोर्सानी पाउदैनस् भेउ, मकै नहुने बारी खड्कालाई देऊ ।
- गाईको सास भोटेको आस ।
- गोरु व्यापारी ओभा, कहिल्यै नहुने सोभा ।
- जहाँ केरा उहाँ बाहुनको डेरा / जहाँ गुलियो उहाँबाहुन भुलियो ।
- जहाँ दही उहाँबाहुनको सही ।
- जहाँ दारू, उहाँ थारू ।
- जाँड विग्रन्छ-मर्चा गुना, छोरी विग्रन्छ- आमा गुना ।
- जे जे भन्छन् बाहुन बाजे उसै उसै स्वाहा ।
- ज्यालामा नमिलेको डुम ।
- भिल्के बाहुनको, तिल्के चन्दन ।
- टीका सिन्दुर पौडेलको, जीवन कोइरालाको ।
- दुप्पीमाथि जिउ छैन, बाहुनमाथि जात छैन ।
- डुम-कामी चलायो नुन तिहुनको खती ।
- ढुकुर र बाहुनको बच्चो आफ्नो हुन्न ।
- तँबाहुन, म बाहुन, घरका पैसा अन्तनजाऊन् ।
- तँलाई न मलाई पराजुलीका बाखालाई ।
- तेरो बाहुनले बार बाच्यो, मेरो कुखुराले भत्कायो ।
- दमाईको घर कामीको कचहरी ।
- दमाईको लुगामा तुना छिनेको ।
- दिउँसो दमिनी घोडा चढ, रानी दमिनी कपाल कोर् ।
- नेवार विग्रियो भोजले, पर्वते विग्रियो मोजले ।
- नेवार इष्ट र बाबु दुष्ट कहिल्यै हुन्नन् ।
- नेवारको मुख चल्छ थाक्से (भोटे) को हात चल्छ ।
- नेवार खोज्छ ठाउँ, पर्वते खोज्छ भाउ ।
- नेवार विग्रेको र फर्सी कुहेको थाहा हुँदैन ।
- बाहिर बाहिर ठकुरी नैनसुत, भिन्न भित्र ठकुरी भुइँमा सुत् ।

- स्तोत्र बटुले बाहुन र थोत्रो बटुले कामी काम लाग्दैनन् ।
- विष्टका घर खाना पाक्यो दमाईका घर खैलाबैला ।
- भँडारीका विहेमा पाँडेको परिपञ्च ।
- भारी बोक्नेमा ज्यापू र कहार, खाली हिँड्नेमा बाहुन र कुमाल ।
- भैंसीले लात्ती हान्न र मगरले ढाँट्न जान्दैन ।
- मगरको सङ्क्रान्ति कार्तिकको पन्ध्र ।
- राजाको काम छोडी कामीको देवाली ।
- रानी देखे पाप, बाहुनी छोए पाप ।
- सन्तोषी राजा र असन्तोषी बाहुन उँभो लाग्दैनन् ।
- सर्किनीको कण्ठश्री ।
- सार्कीले मोटो गाई मरोस् भन्दैमा मर्दैन ।
- अघाएको बाहुनलाई गुँड तितो ।
- बाहुनलाई खाई जाडो, क्षेत्रीलाई न्वाई जाडो ।
- राजाको बल सेनामा बाहुनको बल लेनामा ।
- रिसाएको बाहुनले वेद पढ्दैन ।
- लोभी, लम्पट, कामी, चोर यी सबै मिले मच्चियो सोर (स्वर) ।
- दुम-कामीको बोली, वर्षदिनको भोलि ।
- दमाईको थुक चोखो, पाडा बाच्छाको मुख चोखो ।

माथि उल्लेख गरिएका उखानहरूले नेपालका प्रायः सबै जात जातिमाथि आक्षेप लगाई तिनको हुर्मत लिने काम गरेका छन् । जातकै आधारमा मात्र कोही व्यक्ति गुणी वा दोषी हुँदैन । उसमा भएका मानवीय/अमानवीय व्यवहारहरूले ऊ असला खराब बन्दछ । तर, त्यस विपरीत कुराको अभिव्यक्ति गरिनुले यी उखानहरू शिक्षणीय दृष्टिले विभेदयुक्त अप्रभावकारी देखिन्छन् ।

अश्लीलता

लज्जाजनक/लज्जास्पद/लाज भाँड/फोहोरीपनलाई अश्लिलता भनिन्छ । ठाउँ, समाज धर्म, संस्कृति आदिका आधारमा अश्लीलताको व्याख्यामा केही फरक परे पनि समग्र नेपाली समाज, नेपाली भाषा र नेपालको कानुनले अश्लील ठहर्‍याएका कुराहरूलाई सार्वजनिक स्थानमा व्यक्त गर्नुलाई कानुनी सामाजिक, नैतिक जस्ता कुनै पनि पक्षका आधारमा स्वाभाविक मानिन्न । यस्ता कुरा भक्तिने उखानहरू कक्षाकोठामा त भन सिकाउनै हुँदैन । यसो भए पनि नेपाली उखानहरूमा यस्ता कुरा दर्शाउने थुप्रै उखानहरू पाइन्छन्; जुन यस प्रकार छन्-

- अँगार खानेले अँगारै हग्छ ।
- असारमा पजनीमा भुल्ने, बाटामा हग्ने, दसैँमा मर्ने ।
- आफैँ त बाबा खोप्रा खोप्रा धाउँथे मेरो विहे किन गर्दिन्थे?
- उठेर मुत्नेको छोरो घुमेर मुत्ने ।
- ऊ न ऊ हातभरि गु ।
- एक दिन रानी भएथेँ, डोली चढी हग्न गएथेँ ।
- कन्डाको नाम धनशिर ।
- कमिलालाई मुतको पैरो ।
- करले गुहु आउँदैन ।
- काग बाठो भए नि गुहु खान्छ, पाडो लाटो भए नि दूध खान्छ ।
- काम गर्ने हामी कान्डो खाने कामी ।
- कालो खानेले कालै हग्छ ।
- कि जाला पाँच दश कि जाला कन्डाको कस ।
- कुरा बुभ्दैन कुखुराले मुत्तैन ।

- खसी भनौँ बोसो छैन, बोको भनौँ नसो छैन ।
- खस्रो कण्डालाई मलमलको धोती ।
- खाँदा चाराना हगदा आठाना ।
- खाए नासिएला, हगे मासिएला ।
- खानलाई थाल छैन मुत्नलाई कोपरा ।
- गुहु गनाउँछ जात जनाउँछ ।
- घरको मूली नै चुलो मुतुवा ।
- घरभरि देवर पोइको रहर काँचै ।
- चकचकेको चाकमा डाम ।
- छोरीको छोरो कन्डाको पिलो ।
- जान्नु न बुझ्नु हगन गौँडी पुज्नु ।
- जति सुँगुर मोटायो उति मुजी साँघुरो ।
- जन्तर मन्तर घोगे सार, बाह्र हातको लिँड पसार ।
- तेरो मुखले बोले मेरो चाकले सुन् ।
- थारी स्वास्नीलाई सुत्केरी व्यथा के थाहा ?
- थुतुनु र मुतुनु जोगाउनु ।
- धोतीभिन्न सबै नाङ्गा ।
- धोतीका जुम्रा कपालमा ।
- पाप न साप सोभो गरी थाप् ।
- पोइ मय्यो तेरो, ताक पय्यो मेरो
- फाँचो पनि छैन खाँचो पनि छैन ।
- बाखीको पुच्छर काटी बोकालाई सजिलो ।
- भनुँ भने आमाले पिटाइ खाने, नभनुँ भने बाबुले कुत्ता खाने ।
- भाग्यमानी आउँछ खाने बेलामा अभागी आउँछ हग्ने बेलामा ।
- भालुको चाकमा भुत्लाको के कमी ?
- भालु भाग्छ मुत्तै, अल्छी भाग्छ सुइतै ।
- मन परेकी स्वास्नीको पादै पियारो ।
- मुखलाई मोही छैन, चाकलाई ध्यु ।
- मुतको न्यानो, बादलको छायाँ र खाइजाडो एकछिनलाई हो ।
- मुतेर पनि सकैँ दैलो पनि देखैँ ।
- लगनका बेला हगन ।
- लोभी बाँडन बस्दैँन, पदुवा अघि हिँड्दैँन ।
- सुरोको मुजीमा काँडाले कोर्दैँन ।
- सबै कुकुर काँसी गए गुहु कसले खाला?
- सबै कुरा छाडी पोइल जाने कुरा गर ।
- साहुले नपत्याए रिन र तरूनीले नपत्याए जारी लाग्दैँन ।
- सौताको छोरो कन्डाको पिलो ।
- हगे हग मुते काटौँला ।
- हगन नजाने पनि सोहोर्न जान्नु पर्छ
- हग्ने बेलामा चाक खोज्ने ।
- हग्नेलाई भन्दा देख्नेलाई लाज ।
- अलमल्ल गोत्र, आमा एउटी बाबु सत्र ।
- आँडू राजा, गाँडू मन्त्री ।

- जो अगुवा उही बाटो हगुवा ।
- जो अँगार खान्छ उही बाटो हगुछ ।
- भर्ला र खाउँला साढेको फल ।
- डिल्ली बसैया आँगन हगैया ।
- बुभ्नु न सुभ्नु हग्न जान देउता पूज्नु ।

यी उखानहरूले शिष्ट र स्वाभाविक किसिमको नेपाली भाषामा व्यक्त गर्न नसकिने कुराहरूलाई व्यक्त गरेका छन् । सार्वजनिक स्थानहरूमा यी शब्दहरूको प्रयोगलाई नेपाली समाजले स्वीकार गर्दैन । शिक्षणमा यस्ता उखानहरूको प्रयोग गर्ने हो भने नेपाली भाषाको भाषिक अनुशासन रहँदैन । त्यसैले, यी उखान शिक्षणीय दृष्टिले अनुपयुक्त देखिन्छन् ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनपश्चात यसको निष्कर्ष हेर्दा नेपाली उखानमा प्रशस्त मात्रामा सामाजिक विभेद पाइन्छ । त्यसमा सबभन्दा बढी अश्लीलतामा र त्यसपछि क्रमशः जातीय, लिङ्गगत, अपाङ्गता, उमेर/जेष्ठता, पेसा व्यवसाय, वर्ग र स्थानसँग सम्बन्धित विभेद भेटिन्छ । नेपाली भाषाको शैलीगत सुन्दरता र शब्दभण्डार बढाउने काम गरेपनि, कुनै समयमा कुनै सत्य तथ्यका नजिक रहेर कसैको अनुभवसँग सम्बन्धित भए पनि अथवा जबर्जस्ती रूपमा कुनै समय प्रयोग प्रचलनमा रहेका भए पनि अबको बदलिँदो वैज्ञानिक युगमा यस्ता विभेदकारी उखानहरूले समाजमा सद्भाव कायम गराउने नभएर विथोल्ने काम मात्र गर्छन् । अझ शिक्षणकै रूपमा यिनको उपयोग गरियो भने त समतामूलक समाज निर्माणको अपेक्षा अझ पछाडि धकेलिन सक्ने अवस्था पाइन्छ । किनभने, समतामूलक समाज निर्माण हुन सामाजिक, आर्थिक, भाषिक लगायतका कुराहरूको प्रत्यक्ष/परोक्ष भूमिका हुन्छ भन्ने देखिन्छ ।

सुझाव

प्रस्तुत अध्ययनका सुझावहरूलाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ -

- भोलिका कर्णधार मानिएका विद्यालय/महाविद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई कक्षाकोठामा उखानहरूको शिक्षण गर्दा सामाजिक रूपमा विभेदयुक्त देखिने उखानहरू शिक्षण गर्नु हुँदैन, किनभने, यस्ता उखानले विद्यार्थीहरूको दिमागमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछन् र यिनले समतामूलक समाजको निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्दछन्,
- परम्परागत सोच र अज्ञानताका कारण अहिले पनि सार्वजनिक स्थान तथा कक्षाकोठामा यस्ता विभेदकारी उखानहरूको प्रत्यक्ष/परोक्ष रूपमा प्रयोग व्यवहारभइरहेको अवस्था छ । यसलाई हटाउन समाजमा चेतना फैलाउने र कानून निर्माण गर्नेसाथै कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने कुरालाई विशेष महत्त्व दिनु पर्दछ,
- सकारात्मक भाव बोकेर परिवर्तित रूपमा आएका पुराना वा नवनिर्मित उखानहरूलाई प्रयोग व्यवहारमा प्राथमिकता दिनु उपयुक्त हुन्छ र
- समतामूलक समाजको निर्माण तथा दिगो राष्ट्रिय एकतामा भाषाले सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्नुपर्ने भएकाले जुनसुकै बाहनामा भए पनि यस्ता विभेदकारी उखान शिक्षणको कार्य बन्द गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भसूची

राणा, भरतजङ् (२०७०), भरत उखान सङ्ग्रह, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, वसन्तकुमार (२०५८), नेपाली शब्दसागर, भाभा पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी हंसपुरे (२०६७), उखान सङ्ग्रह, विवेक सिर्जनशील प्रा.लि. ।